

УДК 37.09

DOI <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.3.13>

Лариса ПОЛІВКО

кандидатка психологічних наук, асистентка кафедри соціальної роботи, факультет психології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, проспект А. Глушкова, 2 А, м. Київ, Україна, 02000

ORCID: 0000-0002-9102-2779

Бібліографічний опис статті: Полівко, Л. (2023). Освітня послуга як чинник інтеграції ромських національних меншин до нових соціокультурних умов. *Ввічливість. Humanitas*, 3, 108–114, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.3.13>

ОСВІТНЯ ПОСЛУГА ЯК ЧИННИК ІНТЕГРАЦІЇ РОМСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ДО НОВИХ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ УМОВ

Освіта є важливим складником для розвитку будь-якої держави, а освітні послуги є ключовим елементом, що цьому сприяють. Кожен громадянин має право отримати загальносередню освіту, а от вища освіта є окремим вибором кожного та не є обов'язковою. Українське законодавство максимально сприяє тому, аби всі діти мали доступ до якісної освіти. Враховуючи специфіку ромської спільноти, освіта серед таких осіб не є популярною та інколи лишається поза контекстом розвитку дітей, адже для ромів інколи першочерговими потребами є інші побутові питання, які їм доводиться вирішувати. Відповідно постає потреба у залученні більшої кількості дітей ромської національності до освітнього процесу. Насамперед така потреба виникає через майбутню можливість бути реалізованим у суспільстві та задля створення власного відповідного життя.

Стаття є дослідженням особливостей надання освітніх послуг як чинника інтеграції ромських національних меншин до нових соціокультурних умов. Наголошено, що на сучасному етапі, освітній рівень серед ромів залишається низьким у порівнянні з іншими національними спільнотами водночас доведено, що невисокий освітній рівень батьків, власне, і є наслідками низької успішності ромських дітей. Відповідно у статті розкриваються особливості змісту поняття «освітня послуга», виділяються ключові характеристики. Розкрито специфіку отримання освіти дітьми ромської національності, охарактеризовано аналітичну статистику щодо кількісних показників в отриманні такої послуги. Вказано на важливу роль держави та приватних інститутів (фондів, громадських організацій) в організації надання якісних освітніх послуг різним категоріям громадян, у тому числі, ромським національним спільнотам. Виокремлено шляхи залучення дітей ромської національності до участі в навчальному процесі з метою їхньої інтеграції до нових соціокультурних умов.

Ключові слова: національні меншини, освітня послуга, роми, освіта, ромські національні меншини.

Larysa POLIVKO

Candidate of Psychological Sciences, Teacher Assistant at the Social Work Department, Faculty of Psychology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, A. Hlushkova avenue, 2A, Kyiv, Ukraine, 02000

ORCID: 0000-0002-9102-2779

To cite this article: Polivko, L. (2023). Osvitnia posluha yak chynnyk intehratsii romskykh natsionalnykh menshyn do novykh sotsiokulturnykh umov [Educational service as a factor of integration of Roma national minorities into the new socio-cultural conditions]. *Vvichlyvist. Humanitas*, 3, 108–114, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.3.13>

EDUCATIONAL SERVICE AS A FACTOR OF INTEGRATION OF ROMA NATIONAL MINORITIES INTO THE NEW SOCIO-CULTURAL CONDITIONS

Education is a major component for the development of any nation, and educational services are a key element in facilitating this. Every citizen has the right to receive general secondary education, and higher education is a separate choice for everyone and is not mandatory. Ukrainian legislation maximally contributes to ensuring that all children have access to quality education. Given the specifics of the Roma community, education among such people is not popular and sometimes remains outside the context of children's development, because for Roma, other everyday issues that they have to solve are sometimes the primary needs. Accordingly, there is a need to involve more children of Roma nationality in the educational process. First of all, such a need arises because of the future opportunity to be realized in society and for the sake of creating one's own appropriate life.

The article is a study of the peculiarities of the provision of educational services as a factor in the integration of Roma national minorities into new socio-cultural conditions. It is emphasized that at the current stage, the educational level among Roma remains low in comparison with other national communities, at the same time it is proved that the low educational level of parents is, in fact, the consequence of the low academic performance of Roma children. Accordingly, the article reveals the features of the content of the concept of «educational service», highlights the key characteristics. The specifics of receiving education by children of Roma nationality have been revealed, and analytical statistics regarding quantitative indicators in receiving such a service have been characterized. The important role of the state and private institutions (foundations, public organizations) in the organization of providing quality educational services to various categories of citizens, including Roma national communities, is indicated. Ways of involving children of Roma nationality to participate in the educational process with the aim of their integration into new socio-cultural conditions are highlighted.

Key words: national minority, educational service, Roma, education, Roma national minority.

Постановка проблеми. Українське суспільство – суспільство, що налічує численні групи різних національних спільнот, які толерантно проживають на її території. Яскраво вираженою спільнотою є ромська етнічна група, яка має свою унікальну культуру, ціннісні орієнтації, характеризується різноманітністю звичаїв та способу життя. Важливою відмінністю цієї групи від інших національних спільнот є їхня розсіяність по всій території України. Нині найбільш компактно роми розселені в Закарпатській, Одеській, Дніпропетровській, Харківській та Черкаській областях.

Серед найважливіших проблем, з якими сьогодні зіштовхуються ромські спільноти в Україні, є ускладненість доступу до освіти, медичних послуг, соціальної підтримки та зайнятості, а також проблема відсутності необхідних документів. Серед соціально-економічних чинників, які мають найбільший негативний вплив на становище ромів, можна виділити низькі доходи, неналежні житлові умови, а також недостатня обізнаність щодо виховання, харчування та догляду за дітьми. У сукупності ці проблеми призводять до соціальної відчуженості ромської національної спільноти та обмеженості в здійсненні їхніх прав, включаючи право на отримання освіти. Тому питання надання освітніх послуг як чинника інтеграції ромських національних меншин до нових соціокультурних умов є надзвичайно актуальними для розвитку суспільства, побудованого на справедливості, рівності та правах людини для всіх.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціально-демографічні дослідження умов життєдіяльності ромського населення України проводили науковці Г. Ємець, Б. Дяченко. Водночас проблемні аспекти про сучасне полікультурне суспільство ромів розкриті А. Адамом,

Е. Балогою, А. Коше, М. Лендьел, Є. Навроцькою. Проблема освіти ромських дітей знайшла висвітлення і в публікаціях Т. Атрощенко, С. Адам, С. Навроцької, В. Фернеги, Т. Фернеги. Проте сьогодні проекти із захисту та освіти ромів залишаються в значній мірі декларативними та потребують детального вивчення, власне, на цьому ґрунтується наше дослідження.

Мета дослідження – проаналізувати особливості надання освітніх послуг як чинника інтеграції ромських національних меншин до нових соціокультурних умов. Водночас ми виділяємо і об'єкт дослідження – процес організації та надання освітніх послуг як чинника інтеграції ромських національних спільнот.

Виклад основного матеріалу. Для ромів, як і для всіх інших людей, освіта є важливим складником, що так чи інакше впливає на розбудову цивілізованого майбутнього. Таке твердження не повинно призводити до неправильної протиставленості їхній етнічній групі порівняно з іншими. Водночас ромська громада має свої особливі характеристики, які значною мірою визначають її специфічний статус, що призводить до унікальних проблем, характерних саме для неї. Ці проблеми ведуть до низького рівня освіченості, що згодом має вплив на формування майбутніх пріоритетів та й загалом способу життя.

Якщо аналізувати історичний контекст асиміляційних процесів ромів, то можна простежити, що традиційна освіта в ромських таборах завжди була спрямована на вивчення традиційних ремесел та культурних цінностей їхнього народу. З переходом до більш осілих умов життя роми втратили навички традиційних ремесел, і традиційний підхід до освіти вже не був настільки ефективним. Відповідно можемо стверджувати, що роми не були вклю-

чені до загальної освітньої системи через свій кочовий спосіб життя. Проте це не означає, що вони зовсім не здобували освіти.

Якщо аналізувати вже сучасний рівень освіти ромів, то він залишається традиційно найнижчим, порівняно з іншими національними спільнотами. Так, згідно сучасних досліджень 39% дорослих членів ромських домогосподарств узагалі не мають освіти. Стільки ж (38%) мають освіту не вище 9 класів, а повну середню мають 16%. Лише 7% мають середню спеціальну або вищу освіту. Водночас істотних відмінностей між чоловіками та жінками і за віком немає. Серед жінок 60% не мають освіти (і 7% мають середню спеціальну чи вищу), а серед чоловіків – 63% (і 9% мають середню спеціальну чи вищу). За віковими категоріями відсоток тих, хто не має освіти, варіює в межах 59–68%, а тих, хто має середню спеціальну чи вищу – 6–10% (Аналітичний бриф, 2021).

Відповідно невисокий освітній рівень батьків трансформується на дітей. Так, соціологічне опитування проведене впродовж листопада 2022 – січня 2023 за сприянням Закарпатського Благодійного фонду «Благо» (м. Ужгород), та Ромською програмою Міжнародного Фонду «Відродження» показало, що станом на період проведення опитування серед домогосподарств, які взяли участь в дослідженні 74% дітей у віці 6–17 років навчаються в школі. Серед них 39% навчаються очно, 25% – онлайн та 10% – у змішаному форматі. Відмічено той факт, що й серед хлопчиків, і серед дівчат показник залученості до школи – 74%. Серед ромів – ВПО 79% навчаються в школі (серед дітей-ромів, які не є ВПО, 72,5% зараз навчаються) (Аналітичний звіт, 2021, с. 11).

Загалом у Закарпатській області, відповідно до опитування ромів, лише 0,1% молоді здобули вищу освіту, 0,3% – середню спеціальну освіту, 1,4% – закінчили СПТУ, 14,5% мають загальну середню освіту, а 83,7% здобули лише неповну середню освіту. В Ужгороді, Мукачеві, Ужгородському та Свалявському районах ситуація з освітою серед ромів виявляється трохи кращою. Аналіз результатів опитування показує, що 43,3% ромських сімей хочуть, щоб їхні діти здобули неповну середню освіту, 43,5% прагнуть до загальної середньої освіти, 8,6% до середньої спеціальної освіти, а лише 0,5% планують здобувати вищу освіту (Лабош,

2022, с. 91). У результаті більшість молоді ромської спільноти з різних причин не здобувають освіти, що значно обмежує їх можливості для реалізації власних життєвих інтересів.

Відповідно до Конституції України та Закону України «Про повну загальну середню освіту», повна загальна середня освіта є обов'язковою, а держава зобов'язана забезпечувати її безоплатність та доступність для всіх громадян, незалежно від раси, національності, кольору шкіри, віросповідання, соціального становища чи матеріального положення (Закон України, 2020). Отже, актуальності в складних сучасних умовах набуває якісне надання освітньої послуги для всіх громадян нашої держави й, зокрема, представникам ромських національних спільнот.

Незважаючи на чималу кількість наукових праць, у яких висвітлюються різні аспекти освітніх послуг в останні роки, досі не сформовано загальноприйняте поняття про сутність даних послуг. Відповідно, аби детальніше розуміти, що собою передбачає освітня послуга загалом розмежуємо визначення різних науковців.

В. Александров вказує, що освітня послуга представляє собою організований процес здобуття необхідних знань, навичок та вмінь. Це особливий інтелектуальний продукт, який забезпечується стороною, що організовує та проводить навчання, та споживачем, який може одночасно виступати як учень, контролер якості послуги та платник за цей процес.

Водночас Т. Оболенська трактує освітню послугу з погляду специфічного товару, який задовольняє потребу особи в здобутті конкретних знань, умінь та навичок для подальшого застосування їх у професійній сфері. Також і В. Огаренко стверджує, що освітня послуга – освітній товар, що являє собою визначену діяльність, що її здійснює виробник, і в процесі, якої відбувається задоволення потреби споживача в освіті.

З іншого боку, С. Ніколаєнко вказує, що це соціальне благо, що не є чимось матеріальним. На думку вченого, це система знань, інформації, вмінь і практичних навичок, яка задовольняє різноманітні освітні потреби та допомагає реалізувати особисті здібності її користувача.

Вчені І. Каленюк та Л. Цимбал вказують, що освітня послуга або продукт освітньої діяль-

ності є результатом різноманітної праці педагогічних, виховних, наукових та організаційно-управлінських працівників у галузі освіти з метою задоволення освітніх потреб окремих осіб і суспільства загалом.

Ф. Котлер вказує, що загалом послуги, включаючи освітні, відрізняються від матеріальних товарів за кількома характеристиками, які виділяє автор (Котлер, 2006, с. 175):

- невідчутність до моменту придбання: оскільки послуги є нематеріальними, потенційні покупці освітніх послуг можуть оцінити їх за допомогою рекламної інформації, особистого досвіду, відгуків знайомих та доступної інформації про навчальний заклад, спеціальність тощо. Однак ці елементи лише допомагають сформувати попередні очікування;

- невіддільність від джерел: оскільки більшість освітніх послуг надаються безпосередньо від людини до людини, ця характеристика також властива їм. Проте існують винятки, наприклад, дистанційне навчання, де ця невіддільність може бути знижена;

- мінливість якості: якість освітніх послуг залежить як від того, хто їх надає, так і від того, хто їх споживає. Оскільки людський чинник має значний вплив, навіть одна і та ж лекція може бути сприйнята різними людьми по-різному. Викладачі можуть підвищувати або знижувати свою кваліфікацію, а склад викладачів може змінюватися, що також впливає на якість надання послуг;

- незбережуваність: послуга не існує до її придбання та після отримання. Ця характеристика означає, що послуга існує лише у процесі надання, і після закінчення її отримання вона не зберігається.

Ці особливості визначають специфіку освітніх послуг і мають важливий вплив на їхню природу та сприйняття клієнтами.

Науковці наголошують на специфічних особливостях освітніх послуг, серед яких важливою характеристикою є створення духовних цінностей та розвиток особистості. Послуги забезпечують можливість реалізації різноманітних інтересів людини, задовольняють потребу в саморозвитку та інтелектуальному зростанні, сприяють створенню умов для самовизначення та самореалізації особистості, вносять свій вклад в розвиток різноманітних здібностей людини, сприяють спеціалізації, професіона-

лізації та підвищенню її кваліфікації. Освітні послуги відіграють значуще значення у розбудові високоосвіченого суспільства відповідно й у формуванні людського капіталу загалом.

Так, у Законі України «Про освіту» вказано: «Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями» (Закон України, 2017).

Значущу роль у поліпшенні освітнього становища ромів відіграють недержавні інститути, зокрема, громадські організації, благодійні фонди, ромські лідери та навіть церква. Завдяки їхній більш глибокій ознайомленості з проблемами та культурою ромів, їм вдається розробляти комплексні стратегії для залучення ромів до освітнього процесу.

Особливу роль у мобілізації батьків до відповідального ставлення до освіти їхніх дітей відіграють ромські лідери. Їх зазвичай об'єднує близький контакт з ромською спільнотою, їх авторитет серед ромів робить їх думки значущими та відчутними, спонукаючи родини до позитивних змін через наочний приклад. Цей підхід допомагає активістам ефективно сприяти розвитку громади, переконуючи батьків, що освіта є ключем до кращого та більш цивілізованого життя для їхніх дітей.

З метою забезпечення ромських дітей належною освітою та надання їх якісних освітніх послуг у сучасних соціокультурних умовах громадські організації ромів визначають наступні пріоритети:

1. Збільшення кількості ромських дітей, які навчаються в дошкільних закладах.
2. Підвищення кількості ромських дітей, що успішно завершують загальну середню, професійно-технічну та вищу освіту.
3. Розвиток та вдосконалення освітньої інфраструктури, зокрема, розширення та покращення мережі ромських недільних шкіл.
4. Забезпечення наявності вчителів, які спеціалізуються на роботі з ромськими дітьми.
5. Постачання ромських дітей необхідними матеріально-технічними ресурсами для здо-

буття освіти (підручники, література, навчальне обладнання та матеріали).

Реалізація цих першочергових заходів спрямована на забезпечення якісної освіти для ромських дітей та покращення їхнього доступу до навчання.

Найоптимальніше вирішення наявних проблем можливе лише за умови об'єднання зусиль ромських організацій та державних інстанцій, які відповідають за освітню політику. Ромські організації повинні взяти на себе завдання переконання родин ромів у важливості навчання для їхніх дітей та надати повну інформацію щодо їх прав та можливостей отримання освіти.

Зі свого боку державним органам необхідно забезпечити фінансову підтримку та сприяння з боку держави, у вирішенні організаційних питань (створення необхідної інфраструктури, добір вчителів тощо) (Іваненко, 2008, с. 224):

1. Провести оцінку наявних ресурсів та можливостей для поліпшення дошкільної освіти (кількість вчителів, які працюють з дітьми, існуючі програми та заклади).

2. Створити нові дошкільні освітні заклади.

3. Розвинути кадровий потенціал, залучити висококваліфікованих педагогів для роботи з ромськими дітьми.

4. Розробити додаткові навчальні програми для ромських дітей, враховуючи їхні особливі потреби, спрямовані на підготовку дошкільників ромського походження до вступу до початкової школи.

Варто зазначити, що Українська держава, прагнучи до інтеграції з європейською спільнотою, ще у 2013 році прийняла Стратегію захисту та інтеграції ромської національної меншини в українське суспільство на період до 2020 року. Проте, фахівці висловлювали досить критичне ставлення до цього документу, основним чином через відсутність ефективних механізмів для його втілення. А в 2021 році було прийнято «Стратегію сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в українському суспільстві на період до 2030 року», в якій однією з ключових цілей є розширення можливостей доступу осіб, які належать до ромської національної меншини, до якісної освіти з метою успішної подальшої інтеграції в українське суспільство (Стратегія сприяння, 2021).

Відповідно, для того, аби забезпечити освітньою послугою ромські спільноти варто на початкових рівнях зосереджувати увагу на ключових аспектах, а саме: збільшувати чисельність дітей, що належать до ромської національної меншини, у закладах дошкільної освіти (розробляти програми спрямовані на вивчення культурних особливостей ромської спільноти, аби решта дітей розумілися у специфіці такої групи учнів; здійснювати психологічну підтримку для дітей ромської групи для успішної адаптації до навчального процесу; створення груп короткотривалого перебування для дітей дошкільного віку, які належать до ромської національної меншини та не володіють українською мовою, з метою здобуття дошкільної освіти та вивчення української мови як державної; підвищення кваліфікації та стажування педагогічних працівників закладів дошкільної освіти; проведення інформаційно-просвітницької роботи серед родин, що належать до ромської національної меншини щодо важливості здобуття дошкільної освіти та активної участі дітей у суспільному житті).

Після дошкільної освіти підтримка подальшого доступу до повної загальної середньої освіти та запобігання достроковому припиненню навчання осіб, які належать до ромської національної спільноти, шляхом:

- проведення інформаційних кампаній серед представників ромської національної меншини, що проживають у різних територіальних громадах, з метою роз'яснення можливостей індивідуальної освітньої траєкторії, а також важливості здобуття освіти та відповідальності батьків за освіту їхніх дітей;

- підвищення якості освіти учнів в закладах загальної середньої освіти з боку органів місцевого самоврядування;

- забезпечення можливості здобуття повної загальної середньої освіти у різних формах (очна, дистанційна, заочна) представникам ромської національної меншини згідно з їхніми потребами;

- підтримка збільшення кількості представників ромської національної меншини, які здобувають професійну (професійно-технічну) освіту;

- посилення володіння державною мовою через проведення безкоштовних курсів державної мови на регіональному або місцевому

рівні для представників національних меншин (Стратегія сприяння, 2021).

Реалізація цих завдань є надзвичайно важливою, підтвердженням цього є результати опитування, яке проводила дослідницька агенція «Vox Populi Agency» у квітні 2021 року з метою аналізу діяльності ромських активістів. Так, дослідники відзначили, що більшість активістів (67%) та колишніх активістів (81%) мають вищу освіту. Серед тих, хто не брав участь у громадській діяльності, понад половина (52%) респондентів мають початкову або середню освіту (Аналітичний звіт, 2021, с. 10). Серед респондентів, які на даний момент займаються громадською діяльністю, найбільш поширеним напрямком є участь у роботі громадських організацій (39%), організація культурних, освітніх, пізнавальних заходів (18%) та волонтерська та благодійна діяльність (15%). Крім основних напрямків громадської діяльності, респонденти мали можливість вказати інші види активності, якими вони займаються. Більшість активістів (93%) вказали на інші види діяльності до яких вони долучені. Згідно з цими даними, 67%

активістів беруть участь у роботі громадських організацій, 51% займаються волонтерською та благодійною діяльністю, 41% організують культурні, освітні, пізнавальні заходи, і така сама кількість займається консультативною або просвітницькою роботою. (Аналітичний звіт, 2021, с. 15).

Висновки. Отже, незважаючи на активну участь приватних інститутів (фондів, громадських організацій) у процесі здобуття освіти ромів та позитивні зрушення в цьому напрямі з боку держави, статистика продовжує свідчити про наступне: для того, щоб ромські національні меншини в Україні досягли високого рівня освіти в порівнянні з іншими громадянами, всі сторони повинні докласти значно більше зусиль та ресурсів у цю справу. А основне завдання полягає в тому, щоб глибоко зрозуміти особливості культури та ментальності цього народу, це дасть змогу застосовувати сучасні підходи в наданні якісних освітніх послуг з метою, як найкращої інтеграції ромських національних меншин до нових соціокультурних умов, у яких існує українське суспільство.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аналітичний бриф за результатами дослідження «*Мапування потенціалу працевлаштування та розвитку підприємництва в ромських громадах (на матеріалі Волинської, Донецької, Закарпатської, Луганської, Одеської, Харківської, Черкаської областей)*». URL: <https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2021/04/employment-brief-corrected2.pdf> (дата звернення 10.08.2023).
2. Іваненко І. Пропозиції щодо підвищення рівня освіти і збереження культури в рамках комплексної державної програми підтримки ромів України. *Наукові записки*. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. 2008. Т. 15. С. 223–231.
3. Лабощ К. Педагогіка партнерства в освітньому середовищі ромського населення. *Освіта і наука*. 2022. Вип. 1 (28). С. 90–97.
4. *Освіта ромських дітей в Україні під час війни. Аналітичний звіт за підсумками соціологічного дослідження*. URL: https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2023/03/report_final.pdf (дата звернення 10.08.2023).
5. Про повну загальну середню освіту : Закон України №463-IX. *Відомості Верховної ради України*. 2020. №31, ст. 226. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text> (дата звернення 10.08.2023).
6. Про освіту : Закон України №2145-VIII. *Відомості Верховної ради України*. 2017. №38-39, ст. 380. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення 10.08.2023).
7. Ромська молодь як учасник громадянського суспільства: результати соціологічного дослідження. *Аналітичний звіт*. Квітень 2021. URL: https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2021/07/romska-molod_rezultaty-socziologichnogo-doslidzhennya.pdf (дата звернення 10.08.2023).
8. Стратегія сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в українському суспільстві на період до 2030 року : розпорядження Кабінету Міністрів України №866-2021-р. *Відомості Верховної ради України*. 2021. №866-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2021-%D1%80#Text> (дата звернення 10.08.2023).
9. Kotler F., Armstrong G. *Fundamentals of Marketing*. New Jersey: Pearson, 2006. P. 175.

REFERENCES:

1. *Analitychnyi brif za rezultatamy doslidzhennia «Mapuvannia potentsialu pratsevlashuvannia ta rozvytku pidpriemnytstva v romskykh hromadakh (na materialy Volynskoi, Donetskoi, Zakarpatskoi, Luhanskoï, Odeskoi,*

Kharkivskoi, Cherkaskoi oblasti») [Analytical brief based on the results of the study «Mapping the potential of employment and enterprise development in Roma communities (on the basis of Volyn, Donetsk, Zakarpattia, Luhansk, Odesa, Kharkiv, Cherkasy regions)»]. Retrieved from <https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2021/04/employment-brief-corrected2.pdf> [in Ukrainian].

2. Ivanenko, I (2008). Propozytsii shchodo pidvyshchennia rivnia osvity i zberezhennia kultury v ramkakh kompleksnoi derzhavnoi prohramy pidtrymky romiv Ukrainy [Proposals for raising the level of education and preserving culture within the framework of the comprehensive state program to support the Roma of Ukraine]. *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*. T. 15. 223–231 [in Ukrainian].

3. Labosh, K (2022). Pedahohika partnerstva v osvitnomu seredovyschi romskoho naseleennia [Pedagogy of partnership in the educational environment of the Roma population]. *Osvita i nauka*. 1 (28). 90–97 [in Ukrainian].

4. *Osvita romskykh ditei v Ukraini pid chas viiny. Analitychnyi zvit za pidsumkamy sotsiologichnoho doslidzhennia [Education of Roma children in Ukraine during the war. Analytical report based on the results of a sociological study]*. Retrieved from https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2023/03/report_final.pdf [in Ukrainian].

5. Pro povnu zahalnu seredniu osvitu [About complete general secondary education] : Zakon Ukrainy №463-IX. *Vidomosti Verkhovnoi rady Ukrainy*. 2020. №31, ст. 226. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text> [in Ukrainian].

6. Pro osvitu [About education] : Zakon Ukrainy №2145-VIII. *Vidomosti Verkhovnoi rady Ukrainy*. 2017. №38–39, ст. 380. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> [in Ukrainian].

7. Romska molod yak uchasnyk hromadianskoho suspilstva: rezultaty sotsiologichnoho doslidzhennia [Roma youth as participants in civil society: results of a sociological study]. *Analitychnyi zvit*, (2021). Retrieved from https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2021/07/romska-molod_rezultaty-socziologichnoho-doslidzhennya.pdf [in Ukrainian].

8. Stratehiia sprianniia realizatsii prav i mozhlyvostei osib, yaki nalezhat do romskoi natsionalnoi menshyny, v ukrainskomu suspilstvi na period do 2030 roku [Strategy for promoting the realization of the rights and opportunities of persons belonging to the Roma national minority in Ukrainian society for the period up to 2030] : rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy №866-2021-p. *Vidomosti Verkhovnoi rady Ukrainy*. 2021. №866-p. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2021-%D1%80#Text> [in Ukrainian].

9. Kotler, F., Armstrong, G. (2006). *Osnovy marketynhu [Fundamentals of Marketing]*. New Jersey: Pearson, 175 [in English].